

शिरीषको फूल उपन्यासमा प्रभुत्वशाली पुरुषत्व

डा. नेत्र एटम*

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा पारिजातको 'शिरीषको फूल' उपन्यासलाई पाठका रूपमा लिई त्यसमा प्रयुक्त प्रभुत्वशाली पुरुषत्वका विभिन्न आयामहरूको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरेर उक्त उपन्यासको वैचारिकता निरूपण गरिएको छ। 'शिरीषको फूल' उपन्यासमा पुरुष र महिला पात्रहरूमा निहित व्यवहार, चरित्र र विचारधाराको चित्रण गरी प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको परम्परागत पितृसत्तात्मक चिन्तन र त्यसले सिर्जना गरेको लैङ्गिक भूमिकाको सम्पादनलाई कसरी उद्घाटन गरिएको छ भन्ने देखाउँदै पुरुषत्व र सामाजिक भूमिकाका बिचको पारस्परिकता स्थापित गर्नु यस लेखको उद्देश्य हो। यसमा प्रभुत्वशाली पुरुषत्वका आधारमा शिरीषको फूल उपन्यासको अध्ययनका निम्ति कोन्नेल (सन् १९९४) का आधारभूत मान्यतालाई सैद्धान्तिक ढाँचाका रूपमा अवलम्बन गरी पाठगत विश्लेषण गरिएको छ। यस क्रममा प्रतिस्पर्धी मनोभाव, अपराध र हिंसा, कठोरता, र महिलाको वस्तुकरण गरी चार पक्षलाई प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको मूल्याङ्कनको आधार बनाइएको छ। यस लेखमा पात्रका कार्य, चरित्र, प्रतिक्रिया आदिका साक्ष्यका आधारमा उपर्युक्त चार पक्षको खोजी गरी शिरीषको फूल उपन्यासमा पुरुष पात्रले महिलाप्रति देखाउने व्यवहार, क्रियाकलाप र चिन्तन परम्परागत सामाजिक लैङ्गिक भूमिका अनुरूप रहेको तर त्यस कार्यसम्पादनमा अवरोध सिर्जना भएको अवस्थामा अपराध एवं हिंसामा पुगी प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको उग्रतापूर्ण प्रकटीकरण भएको छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी

पितृसत्ता, प्रतिस्पर्धा, लैङ्गिक भूमिका, वस्तुकरण, स्वामित्व।

विषयपरिचय

प्रस्तुत अध्ययनको विषय पारिजातको शिरीषको फूल उपन्यासमा प्रयुक्त प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको विश्लेषण र मूल्याङ्कन रहेको छ। पुरुषत्व (मास्कुलिनिटी) भनेको समाजमा पुरुष हुनुका अपेक्षाहरूको समष्टि हो। पुरुषत्वले पुरुषका निम्ति उपयुक्त भनी समाजमा दिइएका भूमिका, स्वभाव र विशेषताहरूलाई बुझाउँछ। पुरुषत्व निर्मित परिघटना भएको हुँदा यसलाई जीववैज्ञानिक रूपमा नभई सामाजिक, ऐतिहासिक र राजनीतिक सन्दर्भमा परिभाषित गरिन्छ। परम्परागत रूपमा

* सहप्राध्यापक, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर।

पुरुषत्वका विशेषताका रूपमा आत्मसंयम, प्रभुत्व, आक्रामकता र प्रतिस्पर्धीपनलाई लिइन्छ। समाजमा लैङ्गिकताका परम्परागत अभ्यास र सांस्कृतिक पहिचान निर्माण भएका हुन्छन्। त्यसैअनुसार पुरुष र नारीका अवधारणा, तिनका कार्यविभाजन एवं शक्तिको प्रयोगले एउटा पद्धति बनेको हुन्छ। सबै मानव संस्कृतिमा नारी र पुरुषलाई सामाजिक पहिचान, अधिकार र स्थान दिने तथा तिनको प्रकृतिलाई चित्रण गर्ने तरिका हुन्छ, त्यसै अभ्यासको स्वरूपलाई पुरुषत्व भनिन्छ (कोन्नेल र अरू, सन् २००४, पृ. ४-५)। समाजले निर्माण गरेका लैङ्गिक सम्बन्धहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा नारीवादी चिन्तकहरूले पुरुषत्वको अध्ययनलाई पनि आलोचनाको एउटा विषय बनाएर अगि बढाएका हुन्। सन् १९८० को दशकदेखि पुरुषत्वको अध्ययनलाई साहित्यिक समालोचनाको एउटा पद्धतिका रूपमा उपयोग गर्न थालिएको हो। पुरुषत्वलाई नारी र पुरुष तथा पुरुष र पुरुषकै बिचको शक्तिसम्बन्धको एउटा स्वरूपका रूपमा पनि लिइन्छ। यो सामाजिक रूपमा रचना भएको र अस्थिर प्रकृतिको हुन्छ। विश्वव्यापी रूपमा एकै प्रकारको पुरुषत्व छैन, पुरुषत्वका विभिन्न प्रकार छन् र त्यस्ता पृथक् अभ्यासहरूले सम्बन्धका संरचनाहरूलाई पनि परिवर्तन गरिरहेका छन् (कोनेल, सन् १९९४, पृ. ८१)। यसमा पनि प्रभुत्वशाली पुरुषत्व (हेजेमनिक मास्कुलिनिटी) ले शक्तिशाली, प्रतिस्पर्धी, दृढ, आत्मविश्वासी र स्वाधीन व्यक्तिलाई सङ्केत गर्छ। त्यसैले पुरुषत्व भनेको प्रजनन प्रणाली र शरीरको यौनसामर्थ्यका आधारमा हुने व्यक्तित्वको परिकल्पना एवं समाजको संस्कृति तथा संस्थाहरूको व्याख्याको प्रभावबाट जन्मने विचारधारा हो। आख्यान वा आख्यानात्मक कृतिमा पात्रको प्रयोग वा कथयिताको उपस्थिति हुने हुनाले तिनमा निहित पुरुषत्वको प्रतिनिधित्व निरूपण गर्न सकिन्छ। कृतिमा लैङ्गिक समानता र पितृसत्तामा संरचनात्मक विभेदको अभिव्यक्ति कसरी भएको छ भन्ने तथ्यका आधारमा पुरुषत्वको प्रतिनिधित्वको मूल्याङ्कन हुन्छ। यसका निम्ति आख्यानकारले पात्रहरूको प्रयोग गर्छ र तिनको समाख्यानात्मक न्यायसहितको वर्णनबाट चरित्रचित्रणको पद्धति निर्माण हुन पुग्छ (डियान्नी, सन् २००८, पृ. ५५)। यस प्रकार आख्यानका पात्रहरूमार्फत प्रभुत्वशाली पुरुषत्व विचारधारा उद्घाटन गर्न सकिन्छ।

पारिजात (१९९०-२०५०) नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा वैचारिक उपन्यासकारका रूपमा परिचित छन्। उनका *शिरीषको फूल* (२०२२), *महत्ताहीन* (२०२५), *बैँसको मान्छे* (२०२९), *तोरीबारी बाटा र सपनाहरू* (२०३३), *पर्खालभित्र र बाहिर* (२०३४), *अन्तर्मुखी* (२०३५), उसले रोजेको बाटो (२०३५), अनिदो पहडासँगै (२०३९), परिभाषित आँखाहरू (२०४६) र बोनी (२०४८) गरी दसओटा उपन्यास प्रकाशित छन्। यीमध्ये *शिरीषको फूल* चाहिँ पारिजात जीवनबाट चरम निराश भएको क्षणमा रचिएको उपन्यास हो। त्यसमा परम्परागत रूपमा पुरुष र नारीले समाजमा खेल्ने भूमिकाको भिन्नता स्वीकार गर्दै नारीहरूमाथि पुरुषले गरेका अत्याचारका परिघटनाहरूबाट निर्मित सुयोगवीरजस्तो विश्वयुद्धमा सिपाहीका रूपमा सक्रिय, क्रूर र बलात्कारी पात्रको रचना गरिएको छ। शङ्कर लामिछाने (२०२२) ले *शिरीषको फूल* लाई केवल बौद्ध शून्यवादी दृष्टिबाट विश्लेषण गरेका छन् भने इन्द्रबहादुर राई (२०३१) ले यसलाई अस्तित्ववादी चिन्तनका दृष्टिले मात्र मूल्याङ्कन गरेका छन्। सञ्जीव उप्रेती (२०६८) र बिन्दु शर्मा (२०७८) ले भने *शिरीषको फूल* को पात्र सुयोगवीरको चरित्रका सन्दर्भमा पुरुषत्वको अध्ययनको औचित्य सावित गर्दै त्यसलाई पितृसत्तासँग जोडेर हेरेका छन्। गोविन्द भट्ट (२०५४) ले मार्क्सवादी दृष्टिबाट *शिरीषको फूल* को आलोचना गरी त्यसलाई बास्नहीन कागजको फूल मानेका छन्। त्यसो भए पनि यस प्रकारका पूर्वकार्यमा *शिरीषको फूल* उपन्यासको प्रभुत्वशाली पुरुषत्वनिर्माणका बारेमा हुनुपर्ने अध्ययन चाहिँ रिक्त नै देखिन्छ। पारिजातले निर्माण गरेको सुयोगवीर, सकम्बरी र शिवराजजस्ता पात्रहरूको औचित्य प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको अध्ययनबाट मात्र पुष्टि हुन सक्छ। त्यसैले *शिरीषको फूल*

उपन्यासमा प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको चिन्तन कुन कुन पात्रमार्फत कसरी उद्घाटन भएको छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासा सिर्जना भएको छ। यिनै जिज्ञासाको समाधानका निम्ति प्रस्तुत अध्ययनमा *शिरीषको फूल* उपन्यासमा प्रयुक्त प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको अभिव्यक्तिका विभिन्न आयाम पहिल्याई तिनका आधारमा नारीमाथिको हस्तक्षेप र पितृसत्ताका बिचको पारस्परिकताबाट उक्त उपन्यासको मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानका निम्ति निर्धारित उद्देश्यहरू पूरा गर्न पुस्तकालय कार्यबाट पारिजातको *शिरीषको फूल* उपन्यासमा प्रयुक्त प्रभुत्वशाली पुरुषत्वसित सम्बन्धित पात्र, तिनका चरित्र, क्रियाकलाप, व्यवहार, परिघटना, चिन्तन आदि तथ्य र तथ्याङ्कलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ। यसरी सङ्कलित सामग्रीहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी सामान्यीकृत निष्कर्षसम्म पुग्नका निम्ति विभिन्न सैद्धान्तिक र प्रायोगिक समालोचनाका ग्रन्थहरूबाट द्वितीयक सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ। उपर्युक्त दुवै प्रकारका सामग्रीहरूको समुचित प्रयोग गरी *शिरीषको फूल* उपन्यासमा अन्तर्निहित प्रभुत्वशाली पुरुषत्वसम्बद्ध परिघटनाहरूको उद्घाटन गर्न विश्लेषणको एउटा सैद्धान्तिक ढाँचा तयार पारिएको छ, र पाठविश्लेषणबाट सामग्रीको व्यवस्थापन गर्दै त्यसलाई अर्थापन गरिएको छ।

सैद्धान्तिक ढाँचा

ऐतिहासिक विकासका क्रममा मानव समाजमा अभिरुचिअनुरूप समूहहरू निर्माण भइरहेका हुन्छन्। पितृत्तात्मक राज्यमा राजनीतिक पद्धतिले विकास गरेका व्यावसायिक आमसञ्चारका माध्यम, विज्ञापनका प्रकृति, प्रतिपादित आग्रहहरू, स्वैरकल्पना आदिमार्फत समूहको पुरुषत्वको प्रतिनिधित्व भइरहेको हुन्छ (हर्न, सन् २००४, पृ. ५७)। साहित्यिक कृतिमा प्रतिनिधित्व पाएका पुरुषहरूको व्यवहार, शक्तिको अभ्यास र विचारधाराका आधारमा भिन्नता हुन्छ र तिनको सामाजिक अवस्था पनि एकै प्रकृतिको हुँदैन। पुरुषत्वका चार प्रकारलाई कोन्नेल (सन् २००५, पृ. ७७) ले सामाजिक शक्तिका आधारमा यसरी श्रेणीबद्ध गरेका छन्— (१) प्रभुत्वशाली पुरुषत्व, (२) उदासीन पुरुषत्व, (३) किनारीकृत पुरुषत्व, र (४) अधीनस्थ पुरुषत्व। प्रभुत्वशाली पुरुषत्वले उत्पीडन, हिंसा र विशेषाधिकार प्रयोग गरी पुरुषले नारी र अन्य पुरुषप्रति प्रदर्शन गर्ने प्रधानता, एवं अधिकार र शक्तिको अभ्यासलाई बुझाउँछ। यो लैङ्गिक अभ्यासको एउटा प्रतिबिम्ब हो, जसले समाजमा नारीको स्थिति पुरुषको अधीनस्थ रहनुपर्छ भन्ने चिन्तनलाई वैधता दिन्छ (कोन्नेल, सन् २००५, पृ. ७७)। यसले समाजमा वास्तविक पुरुषको एउटा सांस्कृतिक छवि निर्माण गर्छ र यस्तो प्रकारको पुरुषत्वलाई प्रबर्द्धन गर्न समाजका राजनीति, शिक्षालय, धर्म, कानून, परिवार आदि संस्थाहरूले सहयोग पुऱ्याएका हुन्छन्। यसलाई जीववैज्ञानिक, मनोवैज्ञानिक, मानवशास्त्रीय र समाजशास्त्रीयजस्ता विभिन्न सन्दर्भबाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ। उदासीन पुरुषत्वले समाजमा पुरुषको एकाधिकार एवं प्रभुत्व पनि देखाउँदैन र स्थापित विभेदमूलक लैङ्गिक प्रणालीको प्रतिरोध पनि गर्दैन किनभने त्यसले पुरुष हुनुका केही लाभहरू लिइरहेको हुन्छ। किनारीकृत पुरुषत्व भएका पुरुषहरू जातीयता, वर्गीयता, धार्मिकता वा अपाङ्गताका कारण समाजमा प्रभुत्वशाली बन्न सकेका हुँदैनन् तर उनीहरूले पनि मौका पर्नासाथ आक्रामकता, भावनाको दमन र शारीरिक सामर्थ्यको प्रदर्शन गर्न सक्छन्। अधीनस्थ पुरुषत्व भएका पुरुषहरूले निर्बलता, निराशा र विडम्बनाको भावनात्मक प्रदर्शन गर्छन् किनभने तिनको चरित्र स्त्रीवत् वा समलिङ्गी प्रकृतिको हुन्छ, जसले गर्दा

यस्ता पुरुषहरूको परिचय दमित, पीडित र अधीनस्थ हुन पुग्यो । पुरुषत्वलाई सामाजिक प्राधिकार र विचारधाराका रूपमा विश्लेषण गरेर सामन्ती, विषाक्त, भावनात्मक, पुँजीवादी र समाजवादी गरी पाँच प्रकारबाट पनि अध्ययन गरिएको छ (शर्मा, २०७८, पृ. १३१-१४४) । उपयुक्तमध्ये सामन्ती र विषाक्त पुरुषत्वको चरित्र प्रभुत्वशाली पुरुषत्वसँग मेल खान्छ । भिन्नभिन्न प्रकृतिका पुरुषत्वका सापेक्षतामा परम्परागत समाजले प्रभुत्वशाली पुरुषत्वका विशेषताहरू निर्धारण गरेको छ- (१) बलवान् (भौतिक र मानसिक रूपमा), (२) बौद्धिक, (३) आत्मनियन्त्रित, (४) निष्पक्ष, र (५) भावनाहीन । पितृसत्तात्मक समाज नै प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको उत्पादक हो र यसले परम्परागत लैङ्गिकतालाई सामाजिकीकरण गर्छ । यसका कारण शक्तिमा असमानता सिर्जना हुन्छ र सामाजिक असमानतामा अभिवृद्धि हुन पुग्यो । यही असमानताको जगमा पुनः पितृसत्ताको सामाजिक पुनरुत्पादन भइरहन्छ । पितृसत्ताको विचारधाराले शारीरिक शक्तिप्रदर्शनलाई पुरुषत्वको परिचय मान्ने हुँदा नारीको कोमल शरीरमाथि हिंसाको छाप अङ्कित गरी बहादुरीको नमुना पेस गर्न सक्ने पुरुष नै वास्तविक पुरुष हुन सक्छ (उप्रेती, २०६८, पृ. २५४) । यहाँ वास्तविक पुरुष भनेको पनि प्रभुत्वशाली पुरुषत्व भएकै व्यक्ति हो । त्यसैले साहित्यमा प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको विश्लेषण गर्न एन्तोनिओ ग्राम्सीको प्रभुत्व र मिसेल फुकोको शक्तिसम्बन्धी अवधारणा पनि सहयोगी हुन्छन् ।

उपर्युक्त सैद्धान्तिक विमर्शबाट सहयोग लिएर प्रस्तुत लेखमा पारिजातको *शिरीषको फूल* उपन्यासमा प्रयुक्त प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको निरूपणका निम्ति निम्नलिखित चारओटा आधारसहितको एउटा सैद्धान्तिक ढाँचा तयार पारिएको छ- (१) प्रतिस्पर्धी मनोभाव, (२) अपराध र हिंसा, (३) कठोरता र (४) महिलाको वस्तुकरण । यहाँ यिनै चार पक्षमा केन्द्रित रही पुरुष र नारी पात्रका क्रियाकलाप, व्यवहार एवं सामाजिक अन्तर्क्रिया देखाउँदै *शिरीषको फूल* उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूमा निहित प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ । यस क्रममा रोबर्ट डियान्नी (सन् २००८) को आख्यानमा चरित्र र चरित्रचित्रणका आधारहरूलाई पनि उपयोग गरिएको छ ।

विमर्श र परिणाम

पारिजातको *शिरीषको फूल* उपन्यासका घटना, पात्र, परिवेश र दर्शन दोस्रो विश्वयुद्धमा बेलायतका तर्फबाट बर्मा लडेर आएको बलात्कारी अतीत भएको एउटा अधवैसे पुरुष पात्र सुयोगवीरको कथनका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । शिवराजसँग बारमा रक्सी खाँदा भएको सुयोगवीरको चिनाजानी शिवराजको घरमा आवतजावतसम्म फैलन्छ र सकम्बरीसँग पनि उसको सङ्गत हुन पुग्यो । सकम्बरीको बोली, चिन्तन र व्यवहारमा रहेको निर्भीकपनलाई सुयोगवीरले आफ्नो प्रतिस्पर्धी ठानेको तथा तार्किक रूपले सकम्बरीसँग हार्नुपरेको हुँदा उसको पुरुषत्व भन् प्रताडित भई त्यसको चरम प्रतिक्रिया सुयोगवीरले सकम्बरीलाई जबर्जस्ती चुम्बन गर्नुमा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ (बराल र एटम, २०६६, पृ. १९४) । सकम्बरी पनि आफ्नो अस्तित्ववादी सिद्धान्तमा सुदृढ मात्र छैन, उसको व्यक्तित्वमा प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको सुस्पष्ट प्रकृतिसमेत विकास भएको छ । त्यसैले *शिरीषको फूल* उपन्यासका सुयोगवीर र सकम्बरी नै प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको अभिव्यञ्जनामा शक्तिशाली प्रतिनिधि पात्र हुन् । यस लेखमा पात्रहरूद्वारा व्यवहारमा प्रदर्शित प्रभुत्वशाली पुरुषत्वसम्बन्धी तथ्यलाई केन्द्रमा राखेर बुँदागत विमर्श गरिएको छ र त्यसैका आधारमा निष्कर्षसम्म पुगिएको छ ।

प्रतिस्पर्धी मनोभाव

प्रतिस्पर्धी मनोभाव भनेको अरूलाई जितेर आफू मात्र अगि बढ्न चाहने सोच हो । यो एक प्रकारको व्यक्तित्वको विशेषता हो, जसमा अरूलाई हराएर विजेता बन्ने र त्यसबाट आनन्द लिने महत्वाकाङ्क्षाको प्रबलता रहन्छ, (स्पेन्स र हेल्मिक, सन् १९८३, पृ. ४१) । प्रतिस्पर्धी मनोवृत्ति बढ्दै जाँदा व्यक्तिमा प्रतिस्पर्धाका क्रममा आफ्नो आत्मसम्मानलाई जोगाउन जसरी भए पनि जित्नैपर्ने चाहनाको विकास हुन गई व्यक्तिलाई अस्वस्थ र अनैतिक क्रियाकलापतर्फ उत्प्रेरित गर्छ अनि ऊ मानसिक विचलनको स्थितिमा पनि पुग्न सक्छ । यदि त्यस्तो प्रतिस्पर्धामा जित हासिल भएन भने उसले आफूलाई सडकटमा परेको ठानेर प्रतिस्पर्धीप्रति नकारात्मक, भुट र कपटपूर्ण व्यवहार पनि गर्न थाल्छ ।

शिरीषको फूल उपन्यासको पात्र सुयोगवीरमा सकम्बरी र शिवराजप्रति प्रतिस्पर्धी मनोभावको प्रबलता पाइन्छ । यसको प्रमुख कारण अरूको कुरा अस्वीकार गर्ने सकम्बरीको दृढ र उद्वण्ड प्रवृत्ति हो । सकम्बरीका बारेमा सुयोगवीर सोच्छ— “प्रशस्त धृष्टता भएकी स्वास्नीमान्छे हुनुपर्छ यो, आफ्नो दाइलाई शिव नाउँले बोलाउँदी रहिन्छ” (पारिजात, २०५०, पृ. ११) । सकम्बरीसँग फूल र भमराका बारेमा गरेको विमर्शमा सुयोगवीरको प्रतिस्पर्धी मनोभाव उच्चतामा पुगेको छ किनभने तर्कमा सकम्बरीलाई जित्न नसकेपछि उसको मन विकृत हुन गएको अनुभूति ऊ आफैँले यसरी गरेको छ— “मेरो अनुहारमा एउटा विकृत भाव क्रमशः आउन लागेको थियो । सारा स्थितिलाई लत्याएर भए पनि मैले उसको दुब्लो शरीरभित्र चलेको सास छातीको उठाइ र बसाइमा प्रस्ट हेरिरहेको थिएँ, मलाई रमाइलो अनुभव भइरहेको थियो । तर मलाई यस्तो हुन दिनु थिएन” (पारिजात, २०५०, पृ. १२) । सुयोगवीरमा रहेको प्रभुत्वशाली पुरुषत्वका कारण सकम्बरीसँग गफ गर्न अभिरुचि राखे पनि ऊ स्वास्नीमान्छेबाट हार स्वीकार गर्नुपर्दा विचलित हुन पुगेको हो । सकम्बरीले “बिहा गर्नुस् अब, बुढो भइसक्नुभो” (पारिजात, २०५०, पृ. १४) भन्दा सुयोगवीरको पुरुषत्वयुक्त मनोभाव व्याकुल बनेको छ र त्यसको क्षतिपूर्ति गर्न ऊ सकम्बरीलाई पसल्लीसँग तुलना गरेर कमजोर देखाई आफ्नो अहमलाई शान्त पार्छ— “कत्रो भिन्नता छ सकम्बरी र पसल्लीमा । दुवै कसरी विपरीत दौडेका छन् । के हो र सकम्बरी ? दाँजाएर हेरे पसल्लीले माथ गरिदिन्छे बरीलाई” (पारिजात, २०५०, पृ. १६) । यसको कारण के हो भने सुयोगवीर आफूलाई बुढो भएको स्वीकार गर्न तयार छैन किनभने बुढो भएको स्वीकार गर्दा सकम्बरीलाई प्राप्त गर्ने उसको पुरुषत्वको चाहना कुण्ठित हुन पुग्छ । अर्कातिर उमेर ढल्कंदै गएको सुयोगवीर आफूजस्तो अधबैँसे पूर्वसैनिकलाई सकम्बरीले पक्कै पनि स्वीकार गर्दिन होला भन्ने सोचेर उसको पुरुषत्व कमजोर भएको छ र उसले आफ्नो प्रेमप्रस्ताव सकम्बरीसमक्ष कहिल्यै राख्न सकेको छैन (उप्रेती, २०६८, पृ. २५) । सकम्बरीसँगको प्रतिस्पर्धामा हार्नुपरेको र हीनता अनुभव गर्नुपरेका कारण उसको प्रभुत्वशाली पुरुषत्वले अराजकता सिर्जना गरेको हुँदा उपन्यासको अन्त्यतिर सुयोगवीरले सकम्बरीलाई जबर्जस्ती चुम्बन गरेको हो ।

शिरीषको फूल उपन्यासमा सुयोगवीरको प्रतिस्पर्धा सकम्बरीलाई प्राप्त गर्ने सन्दर्भमा सकम्बरीको दाजु शिवराजसँग पनि रहेको छ । मधेस जाने बेला सकम्बरीले शिवराजसँग निकै बेर गफ गरेको टाढैबाट हेरिरहेको सुयोगवीरलाई शिवराज आफ्नो प्रतिस्पर्धी भएकोमा ईर्ष्या अनुभव भएको छ (पारिजात, २०५०, पृ. ३२) । आफ्नो र शिवराजको उमेरको तुलना गरेर सुयोगवीरले सकम्बरीसितको सम्बन्धका बारेमा भविष्यदर्शन पनि गरेको देखिन्छ । ऊ सोच्छ— “ऊ स्वास्नीमान्छे म लोग्नेमान्छे भन्दैमा यथार्थको सृजना सहजसँग हुँदैन, कति कुराको मेल खानुपर्छ ।... शिव तीस-एकतिस वर्षको पट्टो छ, सकम्बरीसँग भ्याम्मिएर कुरा गरेको कति सुहाउँछ, मलाई कहाँ सुहाउँछ !”

(पारिजात, २०५०, पृ. २३) । यसबाट शिवराजसँगको प्रतिस्पर्धामा पनि उसको उमेरले हार मानेको देखिन्छ तर उसको मानसिकताले भने सकमबरीले मन पराइहाल्छे, कि भन्ने मान्न छाडेको छैन किनभने ऊ सोच्छ- “घृणा त ऊ मलाई शतप्रतिशत गर्दिन तर म त्यस्तो विधि बुढो नै पनि होइन” (पारिजात, २०५०, पृ. २३) । यस प्रकारको उमेरको भ्रम र प्रतिस्पर्धी मनोभावका कारण *शिरीषको फूल* उपन्यासमा सुयोगवीरको प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको प्रदर्शन सबल रूपमा भएको छ । त्यसैले ऊ सोच्छ- “कहाँ लगेर विवश बनाउन सकिन्छ यो स्वास्नीमान्छेलाई ?” (पारिजात, २०५०, पृ. ५१) । यस प्रकारको प्रतिस्पर्धामा सकमरीलाई जित्न नसक्दा र अधीनमा राख्न नसक्दा सुयोगवीरभित्रको पुरुषत्व अधिक आक्रामक बन्न पुगेको छ ।

*शिरीषको फूल*की सकमबरीमा पनि प्रतिस्पर्धी मनोभाव प्रबल छ । पुरुषत्व र मूल्यहरूका बारेमा विमर्श गर्दा ह्वाइट (सन् २०००, पृ. १९) ले पुरुषत्वका विशिष्टताहरू पुरुष र महिला दुवैमा पाइने तथ्य बताएका छन् । सकमबरीले सुयोगवीरसित देखाएको व्यवहारबाट उसमा तार्किक दृढता र प्रतिस्पर्धामा अरूलाई हराउने क्षमता भएको देखिन्छ । यसलाई उसले फूल र भमराका बारेमा विमर्श हुँदा फूलको चरित्रबाट प्रतीकात्मक रूपमा यसरी प्रस्ट पारेकी छ- “आफ्नो निम्ति फुल्लु, आफ्नै निम्ति फक्रिनु, भर्नु जस्तो एउटा बाध्यतालाई स्वीकार गर्नुको निम्ति भँवरासँग लाप्पा खेलैपर्छ” (पारिजात, २०५०, पृ. १२) । यसमा प्रयुक्त प्रतीक फूलले भँवरासँग लाप्पा खेलनुको अर्थ सकमबरीले सुयोगवीरसँग प्रतिस्पर्धा गर्नु नै हो । त्यसै गरी सुयोगवीरले सकमबरीलाई केश पालेको सुहाउँछ भन्दा उसले तीन दिनपछि काटेर आफ्नो व्यवहारबाटै प्रतिस्पर्धाको मनोभाव प्रकट गरेकी छ । यसरी सकमबरीको प्रभुत्वशाली पुरुषत्व तर्क र प्रतीकबाट यस उपन्यासमा पुरुषत्व अस्तित्वशाली बन्न पुगेको छ ।

अपराध र हिंसा

अपराध भनेको कानूनबाट दण्डित हुने गरी अरूलाई आघात पार्ने काम हो भने हिंसामा चाहिँ कुनै व्यक्तिका विरुद्ध शारीरिक बल वा शक्तिको उपयोग गरेर उसलाई चोट पार्ने, मार्ने वा मनोवैज्ञानिक हानि पुऱ्याउने अभिप्राय रहन्छ । लैङ्गिकताको जस्तै अपराध पनि एउटा सामाजिक परिघटना हो र आपराधिक व्यवहारले सुनिश्चित प्रकारको पुरुषत्व निर्माणको काम पनि गर्छ (मेसेर्चमिड, सन् १९९३, पृ. २७) । यस प्रकारको पुरुषत्वले हिंसालाई प्रोत्साहित गर्छ र युद्धजन्य परिस्थिति पनि सिर्जना हुन्छ । तथ्यहरूले के पुष्टि गर्छन् भने अपराध र हिंसा अहिले आम बन्दै गएका छन् अनि विगत र वर्तमान संसारमा यसरी भएको हिंसात्मक कार्यको बढोत्तरी र समस्याका प्रमुख कारक पुरुष नै हुन् (एडवार्ड्स, सन् २००६, पृ. ४४) । यसरी हेर्दा प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको एउटा विशेषता अपराध र हिंसाको प्रकटीकरण पनि हो । यसरी हुने प्रकटीकरण जाटिल संवेदनाको समाधानका निम्ति आक्रोशयुक्त शक्तिको दुरुपयोग, यौनमूलक शौर्यको प्रदर्शन र भावनामाथि तर्कको प्रयोगबाट हुन सक्छ (ह्वाइट, सन् २०२०) । *शिरीषको फूल* उपन्यासमा मूलतः सुयोगवीरले र अंशतः सकमबरीले यस प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको व्यवहार प्रदर्शन गरेका छन् ।

सुयोगवीर दोस्रो विश्वयुद्धमा बेलायतको तर्फबाट बर्माका युद्ध लडेको भूतपूर्व सैनिक हो । उसको सोच “सिपाही जहिले पनि उताउलो हुन्छ” (पारिजात, २०५०, पृ. ८) बाट के प्रस्ट हुन्छ भने ऊ आफ्नो अराजक, आपराधिक र हिंसात्मक स्वभावलाई समाजबाट अनुमोदन गराउन चाहन्छ । यो प्रभुत्वशाली पुरुषत्व समाजका निम्ति विषालु प्रकृतिको हुने हुँदा पुरुषले आफ्नो अभिमान राख्न अपराध र हिंसा प्रयोग गर्नुलाई यसले जायज मान्छ । अतः सुयोगवीरले बर्माका युद्धको निहँ पारेर तीनजना स्वास्नीमान्छेलाई क्रूरतापूर्वक बलात्कार र हत्या गरेको हो । तीमध्ये

पहिलो हेडहन्टरकी छोरीलाई उसले बन्दुकको भय देखाएर तर्साउन खोज्छ तर ऊ भिड्न थालेपछि उसको टाउकामा हिर्काएर बेहोस बनाउँछ अनि बलात्कार गर्छ। उसकै वर्णनमा उक्त घटना उपन्यासमा यसरी आएको छ— “उसको नाङ्गो छाती आफ्नो बर्बर हातहरूले चिथोरेर रक्ताम्मे पारिदिन्छ। क्रमशः उसका ओठ, गाला, र गर्धन टोकेर रक्ताम्मे पारिदिन्छ” (पारिजात, २०५०, पृ. ४०)। महिलाको शरीरलाई यौनप्यास मेट्न मात्र होइन, त्यसलाई क्षतविक्षत बनाउने सुयोगवीरको पुरुषत्वले अपराधको शृङ्खला पार गरेको छ। प्रभुत्वशाली पुरुषत्व भएको पुरुषको चिन्तनमा जति सक्तो उति महिलासँग यौनसम्बन्ध राख्न सक्तो उसको पुरुषार्थको प्रमाण हुन्छ (ट्वाइट, सन् २०२०)। उसले बर्माको माखरिडको जङ्गलमा बलात्कारपछि हत्या गरेकी अर्की महिला भैसीगोठाल्ली कचीन हो। सुयोगवीरका निम्ति महिला सिकार हो र त्यसको प्राप्ति उसले चाँदीका पैसा तथा बर्मेली रुबीको औँठीको लोभ देखाएर पनि हुन नसकेपछि उसको क्रूरता सक्रिय हुन्छ अनि आफूले बलात्कार गरेर साथीहरूलाई समेत बलात्कारका निम्ति उत्प्रेरित गरेको छ। सुयोगवीरले बिहेको प्रलोभन देखाएर लामो समय बिनापैसा यौनसम्बन्ध राखेपछि अन्त्यमा बेवारिस छोडिदिएको तेस्री महिला बर्मेली किसानकी छोरी माटिनची हो। माटिनचीसँगको सम्बन्धमा सुयोगवीरको पुरुषत्व विश्वासहीनता र मानवीय संवेदनाहीनताको पराकाष्ठामा पुगेको छ भन्ने तथ्यको प्रमाण यो वर्णन एवं संवादमा पाइन्छ— “मलाई अँगालो हाल्दै ऊ भन्छे, “हाम्रो छोराछोरी भयो भने के गर्ने ?” “घाँटी थिचेर मारिदिने, यत्रो युद्धको गजमौरोमा केको छोराछोरी ?” तर यसो भन्दै “तिमीलाई रहर मेटिन्ज्याल छोराछोरी बनाइदिउँला, फिकर नगर ख्यान्तियो पाँ...” (पारिजात, २०५०, पृ. ४५)। सुयोगवीरले माटिनचीलाई बुटले छातीमा हानेर नीलडाम पारिदिएको छ तर पनि ऊ सुयोगवीरलाई लोग्ने मानेर प्रेम गर्छे। पुरुषत्वको क्रूर अपराध र हिंसा अनि नारीत्वको अनवरत प्रेम र समर्पणको यसै विडम्बनालाई *शिरीषको फूल* उपन्यासले उद्घाटन गरेको छ। उपर्युक्त तीनजना महिलाहरूमाथि भएको अपराध र हिंसाप्रति प्रयाश्चित गरेको जस्तो देखाए पनि सुयोगवीरले उपन्यासको अन्त्यतिर बहिनी मानेकी सकमबरीलाई समातेर जबर्जस्ती चुम्बनका रूपमा उसप्रति समेत मनोवैज्ञानिक प्रकृतिको हिंसा गरेको देखिन्छ। बाहिरी आडम्बरका रूपमा “तिमीसित मेरो यो यौनको भोक होइन बरी !” (पारिजात, २०५०, पृ. ३९) भन्ने सुयोगवीर कसै गरे पनि सकमबरीलाई आफूतिर आकर्षित गर्न नसकेपछि आफ्नो यौनआवेगलाई नियन्त्रण गर्न सक्तैन र अराजक बन्न पुग्छ। उक्त घटनाको उल्लेख उपन्यासमा सुयोगवीरकै आत्मकथनका रूपमा यसरी भएको छ :

म आफ्नो नियन्त्रणमा थिइनँ, स्थिति छुट्टयाउन सक्ने सामर्थ्य ममा थिएन, म सर्वाङ्ग कामिरहेको थिएँ। आवेशमा आएर मैले उसको सेतो गर्धन अँठयाएर उसको कमलो ओठमा म्वाइँ खाइदिँ र आत्मतृप्तिको अनुभव गर्ने नपाई मलाई मोहले छोड्यो। डरलाग्दो सपनाबाट बिउँभोजस्तै म पसिनाले निथुक्क भिजेको थिएँ, मुटु कामिरहेको थियो। (पारिजात, २०५०, पृ. ५४)

यसै अनपेक्षित हिंसकै कारण सकम्बरी लगातार बिरामी भएकी छ र उसको मृत्यु पनि भएको सम्भावित तथ्य उपन्यासमा सुयोगवीरले नै वर्णन गरेको छ। यस प्रकार *शिरीषको फूल* उपन्यासमा सुयोगवीरको अपराध र हिंसा महिलाको भौतिक शरीरलाई चोट पार्ने, मृत्यु गराउने वा कडा मानसिक आघात पार्ने खालको छ। सकमबरीप्रतिको यस्तो हिंसालाई पनि पुरुषत्वको विशेषताका रूपमा सामान्यीकरण गर्ने उद्देश्य सुयोगवीरमा देखिन्छ। आफूले जबर्जस्ती चुम्बन गरेपछि सकमबरी बिरामी परेको अवस्थाको आकलन गर्दै ऊ सोच्छ— “सम्भ्रदेऊ कि लोग्नेमान्छे स्वास्नीमान्छेलाई अतिक्रमण गर्छे, एकान्त पाउनु हुँदैन मौका छोप्छे र मलाई पनि त्यही सस्तो संस्कारमा मेरो मार्मिक कथालाई गाभिदेऊ, म सन्तोष लिने छु। कि क्षमा गरिदेऊ मेरो

धृष्टतालाई....” (पारिजात, २०५०, पृ. ६७) । यसबाट के प्रस्ट हुन्छ भने पुरुषले महिलालाई जस्तो हिंसा गरे पनि उसले क्षमा पाइहाल्छ, भन्ने चिन्तन सुयोगवीरमा रहेको छ र यो नै उसमा रहेको प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको अभिव्यक्ति हो ।

शिरीषको फूल उपन्यासमा सकमबरीले मनोवैज्ञानिक रूपले सुयोगवीरलाई आघात पार्ने मनशाय राखेर वाचिक हिंसा गरेकी छ । दोस्रो पटक आफ्नो घरमा आएको सुयोगवीरलाई उसले “एउटा सिपाही र फूल कस्तो अमिल्दो कुरा !” (पारिजात, २०५०, पृ. १३) वा “बिहा गर्नुस् अब बुढो भइसक्नुभो” (पारिजात, २०५०, पृ. १४) भनेर अहम्मा प्रहार गरेकी छ । यसले सुयोगवीरलाई निकै व्याकुल बनाएको र रिक्तोपन अनुभूत गराएको देखिन्छ । त्यसै गरी आफ्नै जन्मदिनको शुभकामना दिन आएको सुयोगवीरलाई सकमबरीले अपराधी साबित गरेर फर्काइदिएकी छे । सुयोगवीर दोस्रो विश्वयुद्धको लडाकु भएको प्रसङ्गमा ऊ भन्छे— “लडाइँ त अपराध हो शिव, जसको निमित्त लडाँ, जसको हुकुमले लडाँ, त्यो त व्यक्तिले व्यक्तिमाथि गर्नुपर्ने अपराध हो । प्रत्येक मान्नेहरूले आफ्नो निधारमा लेखेर ल्याउनुपर्ने अपराध । अपराध पोखिँदैन सितिमिती !... तपाईँ पनि अपराधी” (पारिजात, २०५०, पृ. २१) । सकमबरीको उपर्युक्त भनाइमा लडाइँ अपराध हो भनेर सुयोगवीरकै अतीतलाई व्यङ्ग्य गरिएको हो । एउटा योद्धाका रूपमा सुयोगवीरलाई विश्वास गर्न नसकिने यो भनाइमा पनि सकमबरीको हिंसा परपीडनमा केन्द्रित छ— “किन सुयोगजी ! तपाईँको छातीभित्र पनि उकुसमुकुस छ जस्तो छ नि, सिपाहीको के विश्वास !” (पारिजात, २०५०, पृ. २७) । यस प्रकार सुयोगवीरको मनोवैज्ञानिक अवस्थामा उथलपुथल ल्याउन सकमबरीका वचनवाण निकै तीक्ष्ण र प्रभावशाली बनेका छन् । यसको चरम रूप त्यति बेला देखिन्छ, जति बेला सकमबरीलाई प्रेम प्रस्ताव राख्ने मनशाय राखेर सुयोगीर ठाँटिएर शिवराजको घर पुग्छ र सकमबरीले उसको लुगा र क्रियाकलापमा क्षुद्र प्रकृतिको टिप्पणी गर्छे— “आजभोलि सुट पनि फेरी-फेरी लाउनुहुन्छ, कुन्नि है सुयोगजी ! बुढेसकालमा के के गर्न आँटनुभो !” (पारिजात, २०५०, पृ. ५१) । यस भनाइले सुयोगवीरको मानसिकतामा गहिरो आघात परेको छ र उसले आफूलाई निर्धो एवं सामर्थ्यहीन अनुभव गरेको छ । यस प्रकार शिरीषको फूल उपन्यासमा अपराधका सिलसिला सिर्जना गरेर सुयोगवीरले प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको प्रबल चरित्र देखाएको छ भने सकमबरीले मनोवैज्ञानिक हिंसाको उपयोग गरेर आफ्नो परपीडक स्वभावको परिचय दिएकी छ ।

कठोरता

कठोरता भनेको कसैप्रति मोह र ममता नहुने विशेषता हो । प्रभुत्वशाली पुरुषत्व भएको व्यक्तिको चिन्तनमा आफ्ना दुःख, भय र समस्याका बारेमा अरूसँग कुरा गर्नु अनुचित एवं कमजोर कार्य ठहर्छ (ट्वाइट, सन् २०२०) । प्रेम, दया, करुणाको अभिव्यक्तिलाई यस्ता प्रवृत्तिका व्यक्तिले हीन ठान्छन् र त्यस्तो स्वभाव प्रदर्शन हुनुलाई पुरुषत्वको विपरीत चरित्र मान्छन् । कठोरताको उद्देश्य अरूका दृष्टिमा आफू सधैं बलियो, शक्तिशाली एवं तटस्थ देखिने र त्यसैका आधारमा आफ्नो सान र मान बनाइराख्न खोज्ने भ्रमित चेतना हो । आफ्नो पुरुषत्वमाथि चुनौती आएको अनुभव भएमा अरूप्रति विभिन्न तरिकाले कठोरतायुक्त व्यवहार अभिव्यक्त हुन्छ । *शिरीषको फूल* उपन्यासमा सुयोगवीरले आफ्नो कमजोरी छोप्न र सकमबरीले आफ्नो तटस्थता प्रमाणित गर्न कठोरता प्रदर्शन गरेका छन् ।

शिरीषको फूल उपन्यासको सुयोगवीर दोस्रो विश्वयुद्धमा सैनिक बनेर लडे पनि छालाको रोग लागेको हुँदा राम्ररी लड्न नपाई फर्कनुपरेको हीनताबोध उसमा छ । शिवराजसित भनेको निम्नलिखित भनाइबाट सुयोगवीरको अतृप्तिको जानकारी पाइन्छ— “लडाइँ त गरेको हुँ तर मान्छे

मार्ने मौका पाइँन । जापानीहरूसँग हाताहात हुँदा हाम्रो बटालियनका एकजनाले भिक्टोरिया क्रस पाएको थियो र खुट्टाहात हराएर कतिले ग्यालेन्टी थापेका थिए तर मेरो भाग्यमा त्यो थिएन” (पारिजात, २०५०, पृ. ७) । यसबाट के पुष्टि हुन्छ भने सुयोगवीरको उद्देश्य युद्धमा धेरै मान्छे मारेर पुरस्कार पाउनु थियो तर त्यो चाहना पुग्न सकेन । त्यसैले ऊ कठोरता प्रदर्शन गरेर आफ्नो कमजोरीको क्षतिपूर्ति गर्छ तर सकमबरीप्रति प्रेमको अनुभूतिले उसलाई कठोरताविना आफ्नो पुरुषत्व स्थापित नभइरहला कि भन्ने भय पनि देखिन्छ । ऊ सोच्छ— “कता-कता आफैँमा फाटिएर, आफैँसित गुनासो गर्ने, ‘कहीं प्रेमजस्तो निकृष्ट र निरर्थक सत्यमाथि म बलि जान लागेको त होइन ? कहीं यही कोमल र कलिलो भावनाको सिकार हुन लागेको त होइन मेरो बुढो शरीर, मेरो खरो जीवन, जम्मामा मेरो निस्सार जीवन ?” (पारिजात, २०५०, पृ. ३१) । सुयोगवीरको उपर्युक्त चिन्तनमा प्रेमलाई निकृष्ट, निरर्थक सत्य तथा, कोमल र कलिलो भावना भनिएको छ भने आफ्नो जीवनलाई खरो विशेषण दिइएको छ । यसको अर्थ के हो भने प्रेमलाई स्वीकार गर्नु उसका निम्ति कठोरताबाट तिरोहित हुनु हो अर्थात् पुरुषत्वको परित्याग हो । अतः प्रेमलाई प्रकट हुन नदिएर उसले पुरुषत्वको विशिष्टता मानिने कठोर आवरणलाई आफूमा संवरण गरिरहन चाहेको हो । माखरिडको जङ्गलमा भैंसीगोठाल्नी कचीनको बलात्कार र हत्या हुने सङ्केतमा उसले आफ्नो कठोरताको वर्णन यसरी गरेको छ— “सिकारको के दुःख यार’ भन्दै म एउटा गुलाफको कोपिलालाई ओठमा जोरेर राख्छु, हत्केलाभित्र रगड्छु अनि बुटले कुल्चिदिन्छु” (पारिजात, २०५०, पृ. ४१) । सुयोगवीरले भावनाको विपरीत कठोरता हुनुलाई सिपाहीको विशेषण मानेको छ र बर्माका हेडहन्टरकी छोरीको वर्णन गर्दा उसको पुरुषवादी चिन्तन प्रकट भएको छ— “तिम्ना आँखाहरूमा कति कमला भावनाहरू पढ्न पाइन्थ्यो, तर हामी सिपाहीको जात, हामीलाई के वास्ता र हगि ?” (पारिजात, २०५०, पृ. ३९) । यसप्रकार उसको भावनाहीन कठोर चरित्रको पराकाष्ठा बर्मेली किसानकी छोरी माटिनचीको प्रसङ्गमा पाइन्छ । आफूलाई छोडेर नजान भन्दै माटिनची रोएको देखेर उसको मनमा आएको सोच यस्तो छ :

ऊ आँसुको भल बगाइदिन्छे, म चट्टान जस्तै अडान लिएर बसिरहन्छु । ऊ मान्दिन, मलाई रिस उठ्दै जान्छ, सम्झन्छु यी स्वास्नीमान्छेहरू कति रुन्चे हुन्छन् । आँखापछिल्लिर आँसुको एउटा घँटो राखेका छन् कि यिनीहरूले, जतिखेर पनि रुन्छन्, जति चाहिए पनि आँसु बगाउँछन् ।... म जान तयार हुन्छु, माटिनची मेरो खुट्टामा छाँद हालेर रुन्छे । हटाउन खोज्छु हुँदैन र जमाएर लात कस्छु उसको कमलो छातीमा र भाग्छु ब्यारेकतिर । (पारिजात, २०५०, पृ. ४५)

सुयोगवीरको उपर्युक्त चिन्तनमा उसको कठोर स्वभावको परिचय पाइन्छ र त्यस निर्दयी स्वभावलाई उसले नारीत्वको विपर्यासमा राखेर मूल्याङ्कन गरेको छ । यस्ता पाशविक कर्मबाट पनि उसको मनमा पछिसम्म समेत कुनै पश्चाताप र दुःखको भावना आएको छैन । उसले “हेडहन्टरकी छोरी, भैंसीगोठाल्नी तथा माटिनचीमाथि मरणान्त अपराध गरेर पनि आफूलाई दुःखी अनुभव गरिँन र सकमबरीलाई आज त हेरेरै, माया गरेरै म अति दुःखी भइरहेछु” (पारिजात, २०५०, पृ. ५२) भने पनि सकमबरीलाई प्रेम गरेर दुःखी भएको ठान्नु उसले पाठकलाई सम्प्रेषण गरिरहेको गलत चेतना हो । कठोरताको प्रदर्शनलाई पुरुषत्व ठान्ने र त्यसैमा गौरव गर्ने भएका कारण उसले सकमबरीसित प्रेमको प्रत्यक्ष प्रकटीकरण गर्न नसकेको हो ।

शिरीषको फूल उपन्यासमा सकमबरीले विभिन्न प्रसङ्गमा कठोरतायुक्त व्यवहार र चरित्र देखाएकी छ । मृत्युप्रति आकर्षित हुनु, मृत्यु, अन्त्य जस्ता शब्द सुन्नासाथ उज्यालो अनुहार बनाउनु र प्रेमलाई निस्सार एवं निरर्थक ठान्नु पुरुषत्वको प्रमाणस्वरूप प्रदर्शित उसको चारित्रिक विशेषता हो । सकमबरीको मृत्युप्रतिको मोह जीवघाती सुनगाभा फूलको प्रसङ्गमा यसरी प्रकट भएको छ—

“एउटा थैलामा एउटा भँवरा पसिसकेपछि यसले आफ्नो मुख बन्द गर्छ । किरा भित्र निसारिसिएर मर्छ, असाध्य रमाइलो हुन्छ” (पारिजात, २०५०, पृ. ११) । फूलको थैलामा किरा निस्सारिसिएर मरेको हेर्न रमाइलो मान्नु उसमा रहेको कठोरताको कारण नै हो । सुन्दरताप्रति आकर्षित हुनेहरू मृत्यु रोज्नेहरू हुन् र तिनीहरूप्रति दया आवश्यक हुन्छ भन्ने उसको मान्यता देखिन्छ । ऊ भन्छे— “त्यो फूलको कुरा भयो, तर मर्न आउने मर्छन्, मेरो भन्नु केही छैन” (पारिजात, २०५०, पृ. १२-१३) । उसको यो चिन्तन किराको प्रसङ्गमा मात्र होइन, आफ्नै सन्दर्भमा पनि लागू हुन्छ । मृत्युलाई सहजतासँग स्वीकार गर्नु र त्यसलाई खुसीका साथ अँगाल्न खोज्नु उसको जीवनपद्धतिमा रहेको कठोरता हो, सुयोगवीरले त्यस्तो कठोरताको सामना धेरैपटक गरेको छ किनभने ऊ महिला भन्नासाथ परम्परागत रूपमा कमजोर, दयालु, सजिलै फकाउन सकिने घरेलु लैङ्गिक भूमिका भएकी हुन्छे भन्ने सोच्छ तर सकमबरीको चारित्र र व्यवहारमा भने कठोरतायुक्त पुरुषत्वको प्रभुत्व पाइन्छ । त्यसै गरी पारिवारिक सम्बन्धका आधारमा हेर्दा पनि सकमबरी चरित्रमा कठोरता पाइन्छ । उसकी बहिनी सानु पोइल गएको थाहा पाएपछि उसको प्रतिक्रिया यति मात्र छ— “मात्तिएकी ठिठी, कत्रो हतार परेको बिहे गर्नलाई !” (पारिजात, २०५०, पृ. ३५) । यसबाट के पुष्टि हुन्छ भने सकमबरीमा पारिवारिक दायित्व, चिन्ता र संवेदनाको अभाव रहेको छ, नत्र त्यस्तो कोमल सामाजिक भावलाई कमजोरी ठानेर अरूप्रति तटस्थता अवलम्बन गरी कठोरता प्रदर्शन गर्ने प्रवृत्ति छ ।

महिलाको वस्तुकरण

महिलालाई स्वतन्त्र व्यक्तित्व भएको मान्छेका रूपमा नलिई यौनिक वस्तुका रूपमा हेर्नु र मूल्याङ्कन गर्नु महिलाको वस्तुकरण हो । यसका आधारमा पितृसत्ताले महिलामाथि आफ्नो आधिपत्य स्थापित गरेको हुन्छ । वस्तुकरण प्राकृतिक नभएर पुरुषत्व र शक्तिको बलले महिलामाथि आफ्नो हकदाबी प्रदर्शन गर्ने लैङ्गिक भूमिकाको सम्पादन हो । मार्था नुस्बोम (सन् १९९५, पृ. २५७) र रे लाइटन (सन् २००९, पृ. २२८-२२९) का अनुसार समाजले महिलालाई यौनवस्तुका रूपमा व्यवहार गर्ने विभिन्न तरिकाहरू यस प्रकारका छन्— (१) यौनको साधन, (२) व्यक्तिगत स्वायत्तताको अस्वीकृति, (३) विनिमेयता, (४) उल्लङ्घनीयता, (५) स्वामित्व, (६) निष्क्रियता र (७) दृश्य वा अङ्गमा सङ्कुचन । शिरीषको फूल उपन्यासमा उपर्युक्त तरिकाहरू उपयोग गरेर मूलतः सुयोगवीरले महिलालाई वस्तुकरण गर्दै प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको प्रदर्शन गरेको छ ।

शिरीषको फूल उपन्यासको प्रारम्भमा शिवराजको घरमा पुग्दा सुयोगवीरले सकमबरीलाई भेटेको दिनदेखि नै उसको वस्तुकरण गरिएको छ । उसले सकमबरीको व्यक्तित्वलाई निषेध गर्दै उसका शरीरका अङ्गहरू र प्रयुक्त भौतिक वस्तुहरूको दृश्यमा रूपान्तरणसहित मात्र ग्रहण गरेको छ—

पाँच फुट तीन इन्च जति अग्ली, सेती, बेपत्ताको दुब्लो शरीरमा अस्वाभाविक उठेको छाती, कोप्यो तर कालो र चम्किलो आँखामा रोलडगोल्डको फ्रेम भएको चस्मा लगाएकी, पुरानो हिब्रु सिपाहीहरूको जस्तो एक इन्च डेढ इन्चको हिसाबले छाँटेर मुडुल्याएको बालभित्र सानु सेतो कानमा कालो ढुङ्गाको टप लगाएकी, भित्र पसी । (पारिजात, २०५०, पृ. ४)

उपर्युक्त वर्णनमा मान्छेको व्यक्तित्व वा अस्तित्व कतै पनि आएको छैन तर उचाइ, दुब्लाइ, स्तन, आँखा, कपाल, कान, तथा चस्मा र टपको वर्णनबाट मान्छे स्वरूपमा वस्तुको आभास दिन खोजिएको छ । ऊ आफ्नो रहरका बारेमा यसरी वर्णन गर्छ— “कहिलेकाहीं मलाई बरीको सानु घाँटीको रहर लाग्थ्यो, कैला रौंहरूले छोपिएको मुडेको टाउकाको रहर लाग्थ्यो र उसको अस्वाभाविक उठेको छातीको रहर लाग्थ्यो” (पारिजात, २०५०, पृ. २०) । सकमबरीलाई घाँटी, टाउको र छातीमा

सीमित गरेर टुक्राटुक्रामा ग्रहण गर्नु सुयोगवीरको प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको अभिव्यक्ति हो। स्वास्नी बनाएर आफ्नो स्वामित्व देखाउने नाउँमा उसले मुजुरालाई समेत काल्पनिकतामा यसरी वस्तुकरण गरेको पाइन्छ— “यदि शिवराजले मेरा बहिनीहरूमा छानेर लैजाऊ भने म मुजुरालाई लगेर टाँगिदिन्छु। मेरी स्वास्नी भनेर उसको निधारमा लेखिदिन्छु” (पारिजात, २०५०, पृ. २०)। यहाँ छान्ने, टाँगे र निधारमा लेख्ने प्रक्रियाको सन्दर्भले स्वास्नी भनेको लोग्नेको सम्पत्ति हो भन्ने देखाइएको छ। आफ्नो बनाउने स्वामित्वको अभिव्यक्ति सुयोगवीरले हेडहन्टरकी छोरीको प्रसङ्गमा पनि दिएको छ। उसको टाउकोमा हिक्राएर बेहोस बनाएपछि “यसरी ऊ मेरो हुन्छ, सम्पूर्ण मेरो” (पारिजात, २०५०, पृ. ४०) भनेकोबाट सुयोगवीरमा महिलालाई स्वामित्वका रूपमा लिने पुरुषवादी चिन्तनको प्रबलता पुष्टि भएको छ। सुयोगवीरले बर्मेली किसानकी छोरी माटिनचीमा रहेको मान्छेको व्यक्तित्वको स्वायत्तताको अस्वीकृतिबाट उसलाई मालका रूपमा विनियम गर्ने वस्तु ठानेको छ। उसले गोरा अफिसरलाई दिएको मनमनैको जबाफमा यो प्रवृत्ति उद्घाटन भएको छ— “कहाँ दिन्छु र मोरो खैरेलाई, जति पायो उसैले राखू भन्दोरहेछ। हामी गोर्खा बहादुरलाई पनि साभा नभएको माल चाहिन्छ” (पारिजात, २०५०, पृ. ४४)। महिला निष्क्रिय जीव हुन् र तिनको आदानप्रदान हुन्छ भन्ने सुयोगवीरको यो धारणा पनि प्रभुत्वशाली पुरुषत्वकै चिन्तन हो। कुनै व्यवहार गर्दा महिलाको अस्वीकृतिलाई सहजै उल्लङ्घनीय ठानेर वस्तुकरण गर्ने प्रवृत्ति सुयोगवीरले सकमबरीलाई जबर्जस्ती चुम्बन गरेर प्रदर्शन गरेको छ। उपन्यासको अन्त्यमा सकमबरीको मृत्यु भइसकेपछि उससँग जोडिएका सम्भनालाई सँगालेर सुयोगवीरले वस्तुकरण गरेको सन्दर्भ यसरी वर्णित छ :

शिरीषका रित्तिएका हाँगाहरू आफ्नो रित्तोपनलाई स्वीकार गरेर उभिएका थिए। धुवाँको गुजुल्लोभिन्न एउटा सुनौलो टाउको, दुई निकोटिनले पर्हेलिएका औँलाहरू सजीवभै मेरो अगिअगि गइरहेका थिए। एउटा कार्टुन शरीर आफ्नो सानो गर्धन देखाएर हिँडिरहेका र म कैला रौँहरूलाई खेलाउने रहरसँग एउटा सिङ्गो मानिसको सम्पूर्ण मानसिकता हराएर नपाएर फर्किरहेको थिएँ। (पारिजात, २०५०, पृ. ६९)

उपर्युक्त वर्णनमा सकमबरीलाई उससँग निकट रूपमा अनुभूत भएका शिरीषका हाँगा, धुवाँको गुजुल्लो, सुनौलो टाउको, औँला, कार्टुन शरीर, कैला रौँहरू खेलाउने रहर आदिका रूपमा गुमाउनुपरेको सुयोगवीरको पीडा छ तर मानवीय व्यक्तित्वको जीवन्त रूप त्यसमा पाइँदैन। यसबाट सुयोगवीरले महिलाको स्वतन्त्र अस्तित्व स्वीकार नगर्ने र तिनलाई यौनभोगका साधन, शरीरका अङ्ग, भौतिक दृश्य, निष्क्रिय जीव तथा पुरुषको स्वामित्वमा रहने वस्तुका रूपमा व्यवहार गरेको देखिन्छ। यसले *शिरीषको फूल* उपन्यासमा अभिव्यक्त प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको विचारधारालाई सामाजिक स्वीकारोक्तिसहित स्थापित गर्नमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ।

नारी र पुरुष उपन्यासकारको चरित्रनिर्माणको प्रकृति तथा तिनबाट गरिने विचारधाराको प्रस्तुति भिन्न भिन्न तरिकाको हुन्छ। नारी उपन्यासकारको पुरुष पात्रले लैङ्गिकता, वर्ग र यौनिकताका सन्दर्भलाई नारी पात्रको भन्दा पनि प्रभावकारी ढङ्गले लेखकीय विचारधाराको अधिक प्रतिनिधित्व गर्न सक्छ (फ्रान्ज यान्ड रेनहाक, सन् २०००, पृ. ३)। यस मान्यतालाई पारिजातले रचना गरेको खलपात्र सुयोगवीरले शक्तिशाली स्वरूपले पुष्टि पनि गरेको छ। त्यसैले यस उपन्यासमा सकमबरीको भन्दा सुयोगवीरको व्यक्तित्व र सामाजिक लैङ्गिक भूमिकाप्रतिको परम्परागत विचारधारा बलियो बनेको हो। *शिरीषको फूल* उपन्यासमा पारिजातले प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको प्रतिनिधित्व मूलतः सुयोगवीर र अंशतः सकमबरीबाट गराएकी छन् भने त्यसको महिलामैत्री वैकल्पिक धार सिर्जना शिवराजबाट हुन सक्ने भिनो सम्भावना पनि देखाएकी छन्।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनमा पारिजातको शिरीषको फूल उपन्यासमा अभिव्यक्त प्रभुत्वशाली पुरुषत्वका आधारहरूसँग महिलाप्रतिको चिन्तन, स्वामित्व, विभेदमूलक विचारधारालाई जोडेर विश्लेषण गर्दै पितृसत्ता र परम्परागत पुरुषत्वले महिलाको लैङ्गिक कार्यसम्पादलाई सीमित पार्नका निमित्त खेलेका भूमिकाहरूको मूल्याङ्कन भएको छ । शिरीषको फूल उपन्यासमा महिलालाई तार्किक, क्षमतावान्, निर्भीक रूपमा हेर्ने नसक्ने हुँदा र उसको व्यक्तित्वमाथि सधैं प्रभुत्व राख्न खोज्ने हुँदा पुरुषले उनीहरूलाई प्रतिस्पर्धी स्वीकार गर्नुपर्दा निकै कष्टपूर्ण चुनौती सामना गर्नुपरेको र विचलित भएको अवस्था देखिन्छ । महिलासँगको यौन र प्रेममा अन्य पुरुषभन्दा अगि जान खोज्ने तर त्यसमा असक्षम हुँदा विध्वंसात्मक मार्ग अवलम्बन गरी अपराध र हिंसामा बढ्नु प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको चरित्र हो भन्ने पुष्टि यसमा सुयोगवीरले गरेका अपराधका शृङ्खलाबाट हुन्छ । मानसिक हिंसाको प्रबल स्वरूप वाचिक प्रकृतिको पनि हुन्छ र त्यसले महिला पात्रमा पनि प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको स्थापना गर्छ भन्ने मान्यता शिरीषको फूल उपन्यासमा स्थापित भएको छ । परम्परागत समाजमा निर्मित र निर्धातिर महिला-पुरुषका लैङ्गिक भूमिका एवं मूल्यहरूलाई जोगाउन तथा चुनौती दिन पात्रहरूले प्राकृतिक मानवीय संवेदनालाई आवरणले छोपेर आफूलाई कठोर रूपमा प्रदर्शन गरिएको निष्कर्ष पनि यस उपन्यासका सन्दर्भबाट पाइयो । महिलालाई वस्तुकरण गर्नु र त्यसमाथि आफ्नो स्वामित्व स्थापना गरी उनीहरूलाई निष्क्रिय, स्वतन्त्र व्यक्तित्वहीन, चिन्तनगत नभई अड्ग र दृश्यमा सीमित तथा पुरुषको यौनभोग्या स्वरूप दिनुलाई पुरुषत्वको विशिष्टता ठान्ने प्रवृत्ति पनि यस उपन्यासका पुरुष पात्रहरूमा देखियो । यसमा प्रभुत्वशाली पुरुषत्वका विपरीत सहकारितापूर्ण व्यवहार गर्ने तर परम्परागत विचारधाराको प्रतिरोध गर्न चाहिँ नसक्ने वैकल्पिक रूपमा उदासीन पुरुषत्वयुक्त पात्र शिवराजलाई स्थापित गरिएको छ तर उसको व्यावहारिक भूमिका सुयोगवीर र सकम्बरीका समक्ष सबल हुन भने सकेको छैन । सुयोगवीर र सकम्बरी दुवै पात्रलाई प्रभुत्वशाली पुरुषत्वका आधारमा रचना गर्न खोजिएको भए पनि शिरीषको फूल उपन्यासकी उपन्यासकार पारिजात महिला भएको हुनाले उनले परम्पराभिन्न महिला पात्र सकम्बरीको भन्दा पनि परम्परागत समाजबाट अनुमोदिन पुरुष पात्र सुयोगवीरमा रहेका प्रभुत्वशाली पुरुषत्वका लक्षणहरू र तिनले महिलामाथि थोपरेका चिन्तन एवं उसले गरेका अपराध तथा हिंसालाई उद्घाटन गर्न सफल भएकी छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अल्स्युफ, अम्जद (सन् २०१८). "हेजेमनिक मास्कुलिनिटी इन आर्किटाइपल अफ्रिकन नोभेल्ज". *इन्फोर्मसी*, ४८ (२). पृ. १६९-१७९ ।
- उप्रेती, सञ्जीव. (२०६८). *सिद्धान्तका कुरा*. काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स ।
- एड्वार्ड्स, टिम (सन् २००६). *कल्चर्ज यान्ड मास्कुलिनिटिज*. न्यू योर्क : रुटलेज ।
- किम्मेल, मिसेल, हर्न, जेफ र कोन्नेल, आर. डब्लू. (सन् २००४). *ह्यान्डबुक अफ स्टडिज अन मेन यान्ड मास्कुलिनिटिज*. क्यालिफोर्निया : सेज पब्लिकेसनज ।
- कोन्नेल, आर. डब्लू. (सन् १९९४). *मास्कुलिनिटिज*. क्याम्ब्रिज : पोलिटी ।
- डियान्नी, रोबर्ट (सन् २००८). *लिटरेचर : याप्रोचेज टू फिक्सन, पोइट्री, यान्ड ड्रामा*. (सिक्स्थ इडिसन). बोस्टन : म्याकग्रा-हिल पब्लिकेसन ।
- नुस्वौम, मार्था (सन् १९९५). "अब्जेक्टिफिकेसन". *फिलसफी यान्ड पब्लिक अफेयर्ज*, २४ (४). पृ. २४९-२९१ ।
- पारिजात (२०५२). *शिरीषको फूल*, (दसौँ संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

फ्रान्ज, सराह एस.जी. र रेनहाक, क्याथ्रिना (सम्पा.). (सन् २०००). *विमन कन्सट्रक्टिड मेन : फिमेल नोभेलिस्ट्स यान्ड देअर मेल क्यारेक्टरज सन् १७००-२०००*. प्लेमाउथ : लेक्सिङ्टन बुक्स ।

बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०६६). *उपन्यास-सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास* (तेस्रो संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

भट्ट, गोविन्द (२०५४). *गोविन्द भट्टका समालोचना*. काठमाडौं : बगर फाउन्डेसन ।

मेसेर्चमिड, जेम्स डब्ल्यु. (सन् १९९३). *मास्कुलिनिटिज यान्ड काइम : क्रिटिक यान्ड रिक्न्सेप्युअलाइजेसन अफ थियरी*. मेरिल्यान्ड : रोमन यान्ड लिटरफिल्ड ।

राई, इन्द्रबहादुर (२०३१). *उपन्यासका आधारहरू*. वाराणसी : दीपक प्रेस ।

लाइटन, रे (सन् २००९). *सेक्सुअल सोलिसिजम् : फिलसफिकल एसेज अन पोर्नोग्राफी यान्ड अब्जेक्टिफिकेसन*. अक्सफोर्ड : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।

लामिछाने, शङ्कर (२०५२). “भूमिका”. पारिजातको *शिरीषको फूल*, (दसौं संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन, पृष्ठ अनुल्लिखित ।

शर्मा, बिन्दु (२०७८). “पुरुषत्व अध्ययन र नेपाली साहित्य”. *समकालीन नेपाली महिला समालोचना*. गोपीन्द्र पौडेल र बिन्दु शर्मा (सम्पा.). काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, पृ. १२७-१४८ ।

स्पेन्स, जेनेट टेलर र हेल्मिक, रोबर्ट एल. (सन् १९८३). “याचिभ्मन्ट-रिलेटेड मोटिभ्ज यान्ड बिहेभियर”. *याचिभ्मन्ट यान्ड मोटिभ्ज : साइकलजिकल यान्ड सोसियोलजिकल याप्रोचिज*. (सम्पा.) जेनेट टेलर स्पेन्स, सान फ्रान्सिस्को : फ्रिमन, पृ. १०-७४ ।

हर्न, जेफ (सन् २००४). “फ्रम हेजेमनिक मास्कुलिनिटी टू द हेजेमनी अफ मेन”. *फेमिनिस्ट थियरी*, ५ (१). पृ. ४९-७२ ।

ह्वाइट, तानेसा (सन् २०२०). “हार्मफुल मास्कुलानिटी नर्म्ज क्यान लिड टू भ्वायलेन्स यान्ड डिप्रेसन”. भेरी वेल माइन्ड. वेब. <https://www.verywellmind.com/harmful-masculinity-causes-violence-depression-5078571>.

ह्वाइट, सराह सी. (सन् २०००). “मेन, मास्कुलानिटिज यान्ड पोलिटिक्स अफ डेभलपमन्ट”. *मेन यान्ड मास्कुलानिटी* (सम्पा.). स्विटमन क्यारोलिन. (रिप्रिन्टेड). अक्सफोर्ड : अक्सफाम जिब्री, पृ. १४-२२ ।